

İSTİSMAR VE İHMAL BAĞLAMINDA ÇOCUK İŞÇİLİĞİ VE RUH SAĞLIĞI

Şahika Gülen ŞİŞMANLAR
Doç. Dr. Kocaeli Üniversitesi, Tıp Fakültesi,
Çocuk ve Ergen Ruh Sağlığı ve Hastalıkları AD.

Özet

Çocuk işçiliği, çocukları çocukluklarını yaşamaktan alıkoyan, eğitimlerini aksatan, sağlıklı gelişimleri açısından zararlı işler olarak tanımlanmaktadır. Eğitimden uzak kalma, uzun sürelerde, uygun olmayan koşullarda, düşük ücretlerle çalışma, erken yaşta çalışmaya başlama, duygusal, fiziksel ve cinsel istismar yaşantıları çocukların çalışma ortamlarında karşılaştıkları olumsuzluklardandır. Erken yaşta çalışmaya başlayan çocukların bilişsel, sosyal gelişimleri etkilenmekte, çalışmayan akranlarına kıyasla daha fazla ruhsal sorun sergilemektedirler. Bu yazıda, çocukların çalışma ortamında karşılaştığı risk etkenleri ile çocukların gelişimleri ve ruh sağlıkları üzerine çalışmanın etkisi ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Çocuk işçiliği, ruh sağlığı, gelişim.

Child Labor and Mental Health within the Context of Child Abuse and Neglect Abstract

Child labor is defined as the works that hinder children from living their childhoods, interfere with their education and which are harmful to their healthy development. The schooling issues, working long hours for low wages under inappropriate conditions, starting working at early ages, emotional, physical and sexual abuse experiences are some of the problems faced by the children in their work environments. Starting working at early ages affects the cognitive and social development of the children and they have more mental problems with respect to their non-working counterparts. This article intends to address the risk factors that children encounter in the work environments and the effects of working on the development and mental health of the children.

Key words: Child labor, mental health, development.

Giriş

Sağlıklı gelişimleri için ebeveynleri tarafından bakım, ilgi, gözetim, denetim verilmesi ve eğitim hayatının içinde geleceğe hazırlanması beklenen çocukların azımsanmayacak bir kısmı erken yaşta çalışmak zorunda kalmakta ve çalışmalarını ile gelen pek çok olumsuzlukla karşılaşmaktadır. Son yıllarda uluslararası alanda, çalışan çocuklara yönelik hassasiyetin arttığı gözlenmektedir, çocuk işçiliği gelişmekte olan ülkeler başta olmak üzere tüm dünya ülkelerini ilgilendiren ve ülkemizde de çözüm bekleyen bir insan hakları sorunu olarak varlığını sürdürmektedir (1-3). Çocukların çalışması söz konusu olduğunda, her çalışma çocuk için zararlı olmadığı gibi çocuk işçiliği olarak da tanımlanmamaktadır. Çocuklar için zararlı olmayan, eğitimlerini engellemeyen, titizlikle gözlenebildikleri, günde birkaç saati geçmeyen çalışmanın çocukların çalışması (*child work*) olarak adlandırıldığı ve yetişkin hayatta ihtiyaç duyacakları becerileri edinmelerine katkı sağlayabildiği belirtilirken; çocuk işçiliği, çocukları çocukluklarını yaşamaktan alıkoyan, potansiyellerini ve saygınlıklarını eksiltten, farklı yollarla eğitimlerini aksatan, fiziksel ve ruhsal gelişimleri açısından zararlı işler olarak tanımlanır (4,5).

Erken yaşta ekonomik etkinliklerde bulunmanın, özellikle de tehlikeli ve sömürüye dönük işlerde çalışmanın bedensel ve ruhsal gelişim üzerine yıkıcı etkileri olduğu bilinmektedir (6). Yetişkinlerle aynı riskler altında, benzer koşullarda çalıştıklarında dahi çocuklar daha fazla etkilenmektedirler. Çünkü, gelişimleri henüz sürmektedir, tamamlanmamıştır ve çalışma ortamı erişkinlere göre düzenlenmiş düzenek ve araçlara sahiptir (2,4). Çocukluklarını bir yana bırakarak çalışmak zorunda olmanın yanı sıra eğitimden de uzak kalan çocukları, uygun olmayan çalışma koşulları, yetersiz ücretler, yüksek sorumluluk gerektiren görevler, iş kazaları, stres, fiziksel, duygusal ve cinsel istis-

mara maruz kalma gibi pek çok ek problem beklemektedir (6). Dolayısıyla, çocuklar iş koşullarının getirdiği fiziksel hastalıkların yanı sıra ruhsal açıdan da pek çok güçlük yaşamaktadır. Ancak, yazın gözden geçirildiğinde çalışan çocukları ruh sağlığı açısından değerlendiren çalışmaların görece kısıtlı olduğu görülmektedir (7). Bu yazıda, çocukların çalışma ortamında karşılaştığı ihmal ve istismara ilişkin risk etkenleri ile çocukların gelişimleri ve ruh sağlıkları üzerine çalışmanın etkisi ele alınmaya çalışılacaktır.

İhmal ve İstismar Açısından Çocuk İşçiliği

Piyal (1994:128) çocuk işçilere olan talebin nedenlerini açıklarken ihmal ve istismara, hak ihlallerine, beden ve ruh sağlığında etkilenime nedenli açık olduklarını vurgulamakta ve çocuk işçiliğinin en önemli nedenlerinden olan yoksulluğun, çalışsalar dahi çocukların hayatında neden değişmeyen bir sorun olacağını göstermektedir: “Çocuk ve gençler; niteliksiz işlere uygun, niteliksiz işgücü kaynağıdır, çalıştırılmaları yasal düzenlemelerle yasaklandığı ya da sınırlandırıldığı için çok düşük ücretlerle çalıştırılabilirler, çalıştırılmaları yasadışı sayıldığı için yasal güvenceleri yoktur, hak ve yetkileri belirsizdir, örgütsüzdürler, yasal sorumluluk yüklenemezler, korunmasız, güvencesiz, yalıtılmış dolayısıyla tam bağımlı ve uysaldırlar. Bu durumda sorun yaratamazlar, direnemezler, başkaldıramazlar, direnip başkaldırdıklarında da anında ve kolayca bastırılırlar. Esnek işgücü sağlarlar, işe alınıp işten atılmayı, günlük, haftalık, aylık, mevsimlik ya da esnek çalışmayı, fazla çalışmayı, fazla çalışması için ücret almamayı hatta ücretsiz boğaz tokluğuna çalışmayı kolayca kabullenirler, bedensel, ruhsal ve toplumsal gelişim özellikleri nedeniyle bedensel incelik ve esneklik, el becerisi gerektiren sıradan, tekdüze, yineleyici iş türlerine iyi uyum sağlarlar. Büyüyüp bu özelliklerini kaybettiklerinde kolayca işten atılabilirler.” (akt. Acar, 2014) (8).

ILO, çalışmaya başlamak için yaş sınırını 15 olarak belirlemiştir (9). Ülkemizde de sözleşmeye paralel bir yasal düzenleme bulunmaktadır. 4857 sayılı İş Kanunu'nun (2003) 71. maddesinde 15 yaşını doldurmamış çocukların çalıştırılması yasaklanmıştır; 14 yaşını doldurmuş ve zorunlu ilköğretim çağını tamamlamış olan çocukların ise bedensel,

zihinsel, sosyal ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullarına devamına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılmasına izin verilmiştir (10). Ancak gerek resmi kaynaklı istatistiksel veriler gerek araştırmalardan elde edilen bulgular dünya genelinde yasal sınırın altında pek çok çocuğun çalıştığını göstermektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 2012 yılındaki verilerine göre dünya üzerinde 5-14 yaşları arasında çalışan 120 milyon çocuk işçi bulunmaktadır (11). TÜİK'in (2012) Çocuk İşgücü Anketi sonuçlarına göre 6-14 yaş grubundaki 292 bin çocuk çalışmaktadır, 15-17 yaş grubunda ise çalışan çocuk sayısı, 601 bindir (12). Çocukların okul öncesi dönemden itibaren çalışması, sağlıklı gelişimleri için önemli olan uyarıları almaları beklenen okuldan ve aile çevresinden uzak kalmayı ve pek çok olumsuz deneyimi yaşamalarını da beraberinde getirmektedir.

Çalışan çocuklar çalışma saatleri ve alınan ücretler açısından da sömürüye maruz kalmaktadır (1,3,6). ILO'ya göre tüm çalışanlar arasında en fazla çalışıp en düşük ücret alanlar çocuklardır (1). Uzun çalışma saatleri çocuğun sağlığını olumsuz yönde etkileyerek, yorgunluk, bıkkınlık, dikkat yoğunluğunda azalma gibi fizyolojik tepkilere yol açmakta ve kaza olasılığını artırmaktadır (7,13). Kolombiya'da yapılan bir çalışmada 15 yaş altında olan ve ev hizmetinde çalışan çocukların haftada ortalama 50 saat çalıştıkları bildirilmiştir (6). Ankara'da oto sanayide çalışan 12-18 yaş arasındaki gençlerin %66,7'si günde 9-12 saat, %21'i 13 saatten fazla çalışmaktadır (7).

Çocukların iş ortamında karşılaştığı ve ruh sağlıklarını etkileyen en önemli sorunlardan biri istismardır. Çalışmak için yeterli olgunluğa erişmemiş olmaları, görevlerini tam olarak yerine getirememelerine ve dolayısıyla istismara daha açık olmalarına yol açabilmektedir (14). Çocukların çalışma ortamında istismarın farklı türleri ile karşılaştıkları bilinmekle birlikte, farklı ülkeler ve işkollarında araştırmacıların bulduğu oranlar değişebilmektedir. Pakistan'da farklı işkollarında çocuklarla yapılan bir çalışmada çocukların %91'inin iş ortamını olumlu algıladığı; sözel ve fiziksel şiddetin sırasıyla %4 ve %3,6 oranında görüldüğü bildirilmiştir. Ürdün kaynaklı bir çalışmada ise 11-16 yaş grubunda tamirci olarak çalışan çocukların %61'i

fiziksel şiddete, %27'si sözel şiddete uğradığını belirtmektedir (15). Ülkemizde sanayi sektöründe çalışan yetişkinlerin yaklaşık yarısı, çocukluk döneminde çalışırken dayak yediğini dile getirmiştir. Tanıdık biri yanında çalışanların, çalışmayanlara göre daha fazla dayak yediği gösterilmiş; geleksel usta-çırak ilişkisindeki eğitim sürecinde dayanın bir disiplin yöntemi olarak kullanıldığı yorumunda bulunulmuştur (4). İşe yeni başladıkları dönemde çocukların daha fazla fiziksel şiddete maruz kaldıkları belirtilmektedir (16). Sokakta çalışan çocuklarda ise fiziksel şiddete uğrama riski daha yüksek görünmektedir. Diyarbakır'da sokakta çalışan çocukların yaklaşık %80'i çeşitli kişi ya da gruplar tarafından fiziksel şiddete uğradığını belirtmiştir (17). Fiziksel istismarın yanı sıra duygusal istismarın da azımsanmayacak düzeyde olduğu gerek yurtiçi gerekse yurtdışı çalışmalarda belirtilmektedir. Ülkemizdeki çalışmalarda %60'a varan oranlar bildirilmiştir (7,18). Hindistan'da pamuk işçiliği yapan çocukların çoğu fiziksel ve duygusal istismara uğradıklarını aktarmıştır (18). Fekadu çalışan çocukların en fazla duygusal istismara maruz kaldıklarını bildirmiştir (19). Hata yaptıklarında veya sorumlulukları olmayan bir görevi istemediklerinde hakaret, aşağılama ve küfre

maruz kalan çocuklar; karşı çıkamadıklarında ise aşağılık duygusu ve çaresizlik yaşamaktadırlar (7,16). Korku, sözel şiddet karşısında tanımlanan bir duygudur (20). İşyerinde kötü muamele (bağırma-çağırma-aşağılama, sürekli çalışmak için baskı, patronun özel işlerini yapmak vb) çırakların işyerini değiştirme nedenleri arasında önemlidir (13). Şiddet sadece işveren yetişkinden çocuğa yönelen bir tutum olmayabilmektedir. Çocukların aynı işyerinde veya çevre işyerlerinde çalışan yaşça büyük çocuklardan da şiddet gördükleri belirtilmektedir (15,16). Bu durum, çocukların yetişkinden şiddet görmeseler dahi şiddetten korunmaları konusunda yetişkinlerin ihmali olduğunu düşündürmektedir.

Gerek duygusal gerekse fiziksel istismarın çocukların zihinsel, fiziksel ve psikososyal gelişimini sekteye uğrattığı, ruh sağlıkları üzerinde olumsuz etkilediği bilinmektedir. Duygusal istismara uğrayan çocuklar, dikkat, öğrenme gibi bilişsel becerilerde yetersizlikler sergileyebildikleri gibi aşırı pasif, kendine güvensiz, değersizlik duyguları, depresyon, kaygı belirtileri, yıkıcı davranışlar veya antisosyal özellikler gösteren bireyler de olabilmektedirler. Fiziksel istismar da erişkinliğe değin süren etkiler gösterebilmektedir. Çocuklarda içedönük

belirtiler gözlenebilmekle birlikte şiddetin dışavuruk belirtilerle daha ilişkili olduğu vurgulanmaktadır. Bilişsel işlevlerde sorunlar, okul başarısında düşüklük fiziksel istismarın etkileri arasındadır (21). Şiddete uğrayan çocukların şiddet içerikli davranış sergilemesi, iş çevresindeki daha büyük çocukların diğerlerine uyguladığı şiddeti de bir yanıyla açıklayabilir.

İş ortamında çocukların maruz kaldığı istismar türleri içinde cinsel istismar, en düşük orana sahiptir (19). Ancak, çocukların araştırmalarda cinsel istismara ilişkin bildirimden kaçındıkları, bu nedenle oranların ger-

Fotoğraf erişim adresi: <https://www.bakchodhobaba.in/wp-content/uploads/2017/01/child-on-side-of-road-attempts-to-sell-flowers-3700933735-copy.jpg>

çekte olduğundan daha düşük çıktığı belirtilmektedir (16,17). Cinsel istismar çevrede veya işyerindeki daha büyük çocuklar tarafından uygulanabilmekte; aileler durumu görmezden gelebilmektedir (16). Oysa cinsel istismara uğrayan çocukların ruhsal sağaltım sürecinde ailenin çocuğu destekleyici yaklaşımı önemlidir. Ve cinsel istismar, çocuğun duygusal ve cinsel gelişimini, kişilerarası ilişkilerini, kendine ve dünyaya olan güven duygusunu etkileyen en sarsıcı yaşam olaylarından. Ruh sağlığı üzerindeki etkileri çocuktan çocuğa ve zaman içinde değişiklik gösterebilmekte, erişkin yaşlarda da etkileri görülebilmektedir. Cinsel istismar sonrası erken dönemde kaygı, çökkünlük, regresif davranışlar, benlik saygısında azalma, uygun olmayan cinsel içerikli söz ve davranışlar görülebilmektedir. Orta ve geç dönemde ise başta travma sonrası stres bozukluğu olmak üzere major depresif bozukluk, anksiyete bozuklukları, alkol ve madde kötüye kullanımı gibi pek çok ruhsal bozukluk, yüksek riskli cinsel eylemler, kendini tekrar istismara açık etme, intihar düşüncesi ya da girişimleri cinsel istismar ile ilişkilendirilmektedir. Çocukluk çağındaki cinsel istismar yaşantısının, erişkin dönemde kişilik bozukluğu riskini artırdığı bildirilmiştir. Cinsel istismarın çocuğun ruh sağlığı üzerindeki etkisini ağırlaştırılan bazı unsurlar tanımlanmıştır. Çocukla saldırgan arasındaki yaş farkının fazla olması, saldırganın çocuğa yakınlığı, saldırganın sürekliliği, istismar sırasında şiddet ve zor kullanılması, yaşanan çaresizlik duygusunun büyüklüğü bu etkiyi artırmaktadır (22). Dolayısıyla, çocuk işçiliğinin belki de en ağır türü olan çocukların cinsel sömürsü beden ve ruh sağlığı açısından çok daha olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar, istenmeyen gebelikler ve düşükler, fiziksel şiddet gibi fiziksel sonuçların yanı sıra çok önemli ruhsal sonuçlara yol açtığı; ölümle sonuçlanabileceği bildirilmektedir (5).

Çocukların çalışma ortamında karşılaştığı travmatik yaşantılar arasında beden bütünlüklerine zarar veren, yaşamsal risk taşıyan hatta ölümle sonuçlanabilen kaza ve yaralanmalar da bulunmaktadır. Oto sanayi sektöründe çalışan gençlerin yaklaşık 4'de 1'i üzerine araba düşmesi, vücudunda bazı yerlerin kesilmesi, yanma ve yaralanma gibi iş kazaları geçirdiklerini belirtmektedir (7). Adana ilinde sokakta, mevsimlik tarım işinde ve mobilya

sektöründe çalışan 7-15 yaş grubundaki çocuklarla bir proje kapsamında yürütülen çalışmada iş kazası oranı %11,3'tür. Kazalar el-bacak kesisi, trafik kazası-araba çarpması, üzerine malzeme düşme, sıcak su-buhar-alev ile yanma ve düşme ile kol kırığı şeklindedir. Çalışmada çocukların sadece %7,5'i çalıştığı işten memnun olduğunu bildirmiştir (3). Bu tür kazaların, sadece yarattığı bedensel hasar değil ruhsal travma potansiyelleri de dikkate alınmalıdır.

Eğitimle İlgili Sorunlar

Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre çalışan çocukların ancak %49,8'i okula devam edebilmektedir. Yaş gruplarına bakıldığında 6-14 yaş grubunda çalışanların %81,8'i okulla bağımlı sürdürürken, 15-17 yaş grubunda bu oran %34,3'e düşmektedir (12). Oysa çocuklar eğitimlerine devam etmek istediklerini belirtmektedir. Aysev, çalışan çocukların önemli bir kısmının, olanak olsa sadece okumak istediğini aktarmıştır (23). Hindistan'da pamuk tarımında çalışan 7-14 yaş grubundaki çocukların çoğunun, Mayıs-Şubat ayları arasında yoğun çalıştıkları, bu nedenle o dönemde okula gidemedikleri hatta okulu bıraktıkları bildirilirken; çocukların %94'ü çalışmaktansa okumayı tercih edeceklerini aktarmıştır (24). Pakistan'da farklı işkollarında çalışan 11-16 yaş grubundaki çocukların yaklaşık %60'ı ise okula gitmek istemediğini iletmiştir. Ancak yaklaşık %30'u parasal sorunların kendilerini kısıtladığını belirtmiştir. Yoksulluk yaşayan çocuklar, çalışmalarına izin verildiği takdirde ailelerinin durumunu iyileştirebilmek için okulu bırakmaktadır (1).

Yoksulluğun yaşandığı ailelerin çocuklarını işe yönlendirmesinde eğitimle ilgili sorunlar önemlidir. Kısıtlı imkânlarla hayata tutunmaya çalışan bir ailede eğitimle ilgili giderlerin ailenin alım gücünün üstünde olması çocuğu çalışmaya iten etkenlerdendir. Ebeveynlerin eğitim düzeyinin düşüklüğü ve eğitimle gelecek olumlu bir geleceğe inançlarının olmaması, okula ulaşımın yetersiz olması veya nitelikli eğitim sunulmaması ebeveynlerin çocuklarını daha kazançlı uğraşlara yönlendirmesini kolaylaştırmaktadır. Eğitim sistemindeki aksaklıklar ve niteliksiz eğitim, eğitim hayatındaki başarısızlık, eğitimin çocuk için çekici olmaması, çalışma hayatının ağırlığı ve uzun süren çalışma saatleri

çocuğun da eğitim sistemi içinde tutulamamasına ve kopmasına katkı sağlamaktadır. Okulla bağı kalmayan çocuğu sokaktan uzak tutmanın bir yolu, çalışmasını sağlamaktır (1,5,18,20,25,26). Katı kültürel ve sosyal roller gibi geleneksel etkenler de okul devamını kısıtlarken işe yönelimi artırmaktadır (1,20). Ebeveynlerin çalışması, aile gelirinin artması ve babanın eğitimi çocuğun okuma isteğini etkileyen unsurlar olarak gösterilmiştir (20).

Eğitimden uzaklaşma, çocuk işçiliği ve yoksulluk arasında bir kısır döngü bulunmaktadır. Çalıştığı için eğitime yönelemeyen çocuk ileride daha yüksek ücretli iş olanaklarından da uzak kalmakta, ekonomik ve sosyal açıdan gelişmesi için gereken kaynaklardan uzaklaşarak kendisi ve gelecek nesiller için yoksulluktan kurtulamamaktadır (13). Aslında kimi çocukların kendilerini bekleyen bu kısır döngüyü öngörebildikleri 5 yıldır pamuk işçiliği yapan 13 yaşındaki bir kız çocuğunun şu anlatımında görülmektedir: “Okula giden yaşitlerimi görünce bir şeyleri kaçırdığımı düşünüp kötü hissediyorum. Okusam ve ders çalışsam geleceğimin daha iyi olacağını düşünüyorum” (24).

Gelişim Üzerine Etkiler

Çocukların bir işte çalışıyor olmalarının onların fiziksel, bilişsel, duygusal, toplumsal ve ahlaki gelişimlerini tehdit edebileceği UNICEF tarafından belirtilmiştir (27, akt. Bozkurt).

Bilişsel Gelişim: Çalışma süresinin uzunluğu ve dinlenmeye yeterli zaman ayıramamaları nedeni ile çocuklar eğitim olanaklarından yararlanamadan ve yaşlarının gerektiği etkinliklere katılmadan yaşamlarını sürdürebilmektedirler (28). Okula devam etmeyen ve zamanının çoğunu çalışarak geçiren çocuklar yeterli bilişsel gelişimi sergileyememektedir. Nedenselliği anlamaya dönük çalışmalarda, çalışan çocukların ders başarısındaki düşüklüğün, devamsızlıktan ziyade yorgunluk ya da ilginin okuldan uzaklaşması ile ilişkili olabileceği yorumu getirilmektedir (29). Aynı zamanda mevsimsel tarım işçiliğinde olduğu gibi ailede çocukla ilgilenmesi beklenen kişilerin iş yükü nedeniyle çocukla yeterince ilgilenememesi, çocukların bilişsel ve duygusal gelişimleri için gerekli ilgi ve destekten uzak kalmalarına yol açabilmektedir (30).

Tekdüze, tekrarlayıcı işlerin çocukların bilişsel gelişimlerini ağır biçimde etkilediği bildirilmiştir. Böylesi işler araştırma, bulma, çevreyle ilgili bilgileri geliştirmeyi içeren “öğrenme”den çocuğun uzaklaşmasına yol açmakta; özellikle anlatım kolaylığı, sorun çözme, yeni bilgileri kavrama, ortak paylaşmaya uyum becerilerini etkilemektedir (25). Filipin’de çöp ayıran 7-13 yaş grubundaki 1200 çocukla yapılan bir çalışmanın sonuçları bu bilgiyi destekler niteliktedir: çöp ayıran çocukların benzer yaş grubundaki akranlarına göre zekâ düzeylerinin daha geride olduğu ve farkın yaş ilerledikçe arttığı bildirilmiştir. Bu çalışmada olduğu gibi, işteki tekdüzeliğin yanı sıra beslenme yetersizliği ve kimyasal maddeler gibi işteki fiziksel koşulların da çocuğun sağlığını, bedensel ve bilişsel gelişimi etkileyebileceği unutulmamalıdır (31, akt. Gunn).

Sosyal Gelişim: Diğer çocuklarla oyun oynaması, uygun etkileşim ve iletişim becerilerini geliştirme gereken yaşlarda çalışmaları çocukların sosyal gelişimlerini de etkilemektedir. Haftada 20 saatin üzerinde çalışan ergenlerin sosyal açıdan daha fazla sorun davranış sergilediği, madde ve alkol kötüye kullanımına yöneldiği, uyku sorunları yaşadığı bildirilmiştir. Tüm zamanını işte geçiren gençler aile ve okuldaki akranları ile yeterli zaman geçirememekte; büyümek ve güvende hissetmek için olumlu kişisel ilişkiler kuramamaktadırlar (20). Sağlıklı sosyalleşme olanaklarının kısıtlanması ile birlikte kötü arkadaşlar edinmelerine veya olumsuz erişkin davranış modellerine maruz kalmalarına da yol açabilmektedir (7). Yetişkinler gibi sorumluluk almaları beklenen çocukların, davranış/eylemlerinde yetişkin tavrı dikkat çekmektedir (20). Çalışan çocuklarda okul devamının davranış sorunları özellikle de akran sorunları açısından koruyucu olduğu; sınıf arkadaşları arasındaki sağlıklı etkileşimin, işteki akranlarla uyum sağlamayı kolaylaştırdığı aktarılmıştır (1). Çocukların kendi gelişimsel ihtiyaçlarına zaman ayıramaması ruhsal sorunların ortaya çıkmasında da önemlidir. Çalışan çocuklarla yapılan bir çalışmada boş zamanlarında evde ve işte çalışanların kendine yönelik düşünce, dış öfke, depresyon, kaygılı davranışlar ve umursamaz tepkiler alt ölçek puanları boş zamanlarında eğlenen ve dinlenenlere göre daha yüksek bulunmuştur (27).

Çalışan Çocuk ve Aile

Ailenin yoksulluğu çocuğu çalışmaya iten en önemli unsurlardandır (17). Çalışan çocukların aile özelliklerine bakıldığında çoğunlukla aile gelirinin ve ebeveynlerin eğitim düzeyinin düşük, kardeş sayısının yüksek olduğu (17,20); kayıp ya da boşanma nedeniyle tek ebeveynin olduğu ailelerden gelme riskinin bulunduğu bildirilmiştir (16). Aslında çalışan çocuk sadece kendisinin değil ailesinin sorumluluğunu almaktadır. Ancak, bir yetişkinmiş gibi sorumluluk üstlenmenin rol karmaşasını da beraberinde getirebileceği, çocukla ebeveynler arasında çatışmalar yaşanmasına, ebeveynlerin kurallarına uymada güçlüğüne yol açabileceği unutulmamalıdır (25).

Çocuk, aile gelirin maddi katkının yanı sıra aileye gelir sunarak kabul görme, değer bulma ve onaylanma duygusu yaşamaktadır ve bu manevi tatmin işe devam etmede önemli bir itici güç olarak tanımlanmaktadır (20,25). Öte yandan çocuğun yaşına ya da gelişim düzeyine göre gerçekdışı ve aşırı davranışların beklentisi; çocuğun elinde olmayan kaynak ya da otoriteyi gerektiren davranışların talebi çocuğu çıkmaz bir duruma da sokmaktadır (25). Bilgin, çalışan çocukların aile içi şiddete maruz kalma oranlarının yüksek olduğunu, Diyarbakır'da sokakta çalışan çocukların %65'inin kendisi için belirlenen para miktarını eve götürmesi gerektiğini düşündüğünü, götürmediğinde baskı ve şiddete maruz kalabildiklerini belirtmektedir (17).

Çocuğun çalışmaya yönelmesinde genellikle karar verici ailedir ve çocuk boyun eğici durumdadır. Dolayısıyla çocuğu iş ortamında bekleyen zararlardan korumada aile önemlidir. Yapılan bir çalışmada, işi ailenin bulunduğu durumda bile ailelerin yarısının çocukları gözetmediği, işi çocuğun kendisinin bulunduğu durumlarda bu oranın daha da arttığı (%67) gösterilmiştir. Genellikle aileler çocuğun çalışmasını normal karşılamaktadır ve ailedeki diğer çocukların da çalışma olasılığı yüksektir (4). Eğitim düzeyindeki düşüklüğün, çalışma hayatının çocuğa getireceği risk ve tehlikeleri ebeveynlerin öngörebilme düzeylerini etkileyebileceği belirtilmektedir (17). Fidan, anne eğitimi yükseldikçe çocuğa ailenin iş bulma olasılığının arttığını, bu durumun eğitim düzeyi yüksek ailelerin çocukları-

na karşı daha ilgili olmaları ile ilişkili olabileceğini ve çocuğun nerede çalışacağını ailenin bilmesinin çocuk için daha olumlu olduğunu belirtmiştir (20). Ayrıca, aile veya yakınlar tarafından çocuğun işe yerleştirilmesi ve çocuğu gözetimi, işyerinde çocukların karşılaşabilecekleri olumsuzlukları azaltacaktır (4). Ebeveynlerin çocuklarını koruma ve gözetmedeki yetersizliği, çocukların dışarıdaki olumsuz rol modellerine yönelmesi ve aileden kopmasıyla sonuçlanabileceği vurgulanmaktadır (25).

Çocuk İşçiliği ve Ruh Sağlığı

Çalışan çocuklarla ilgili yapılan çalışmaların çoğunda ruhsal ve davranışsal sorunların kontrol grubundan yüksek olduğu belirtilmektedir (6,29). Ancak, Lübnan'da yapılan bir çalışmada, ruhsal durumları açısından çalışan çocukların kontrol grubu ile benzer özellik sergilediği bildirilmiştir (29). Alem ve ark.'nın Etyopya'da resmi ve gayri resmi farklı işlerde çalışan çocuklarla yaptıkları çalışmada ise kontrol grubundaki çocukların çalışan çocuklara göre yaklaşık 2 kat daha fazla ruhsal yakınma sergiledikleri bulunmuş; araştırmacılar bu sonucun örneklem seçimindeki yanlılık ve sağlıklı işçi etkisi (*healthy worker effect*) ile ilişkili olabileceğini belirtmişlerdir (6).

Çalışan çocuklarda görülen ruhsal sorunların türü ve sıklığı farklılık göstermektedir (19, akt. Fekadu). Kimi çalışmalarda içe yönelim bozuklukları ön plandayken, kimi çalışmalarda dışa yönelim bozuklukları, alkol madde kullanımına dair bulgulara yer verilmektedir ve çalışmalarda farklı iş alanlarındaki çocuklara odaklanılmıştır. Etyopya'da 2006 yılında yapılan ve 5-15 yaş arasında, ev hizmeti, sokak ve özel sektörde çalışan çocuklarla yürütülen bir çalışmada ruhsal bozuklukların kontrol grubuna kıyasla daha fazla olduğu (sırasıyla %20,1 ve %12,5); duygudurum bozuklukları, anksiyete bozuklukları, ayrılık anksiyetesi bozukluğu gibi içe yönelim bozukluklarının ve psikososyal stresörlerin daha yüksek oranda görüldüğü gösterilmiştir. Bu çalışmada, yıkıcı davranış bozuklukları ve dışa atım bozuklukları açısından çocuk işçilerle çalışmayan akranları arasında fark bulunmamıştır (32). Kenya'da 6-15 yaş arasında ev hizmetinde çalışan çocuklarla Onyango ve Kayongo-Male'nin yaptığı çalışmada ise çocukların %90'ının ciddi duygusal sıkıntı, içe çekilme, regresyon,

düşük benlik saygısı ve depresyon belirtileri yaşadıkları, çocuklarda erken olgunlaşmaya dair belirtiler gözlemlendiği bildirilmiştir. Bu çocukların çoğunda uyku sorunları, işverene karşı fobik tepkiler, gece çiş kaçırma, bazılarında yaşla uyumlu olmayan davranışlar görülmektedir (6). Ankara'da oto sanayide çalışan 12-18 yaş grubundaki gençlerle yaptığı çalışmada Çiftçi, toplum örnekleimine göre çalışan çocukların hem içe hem de dışa yönelim sorunlarının daha yüksek olduğunu bildirmiştir (7): sosyal içe dönüklük/depresyon, somatizasyon, sosyal sorunlar, düşünce sorunları, dikkat sorunları, karşı gelme, saldırgan davranışlar, obsesif kompulsif problemler, travma sonrası stres problemleri.

Sokakta çalışmanın ruh sağlığı üzerindeki etkilerine bakıldığında farklı alanlarda ruhsal yakınmaların iletildiği fark edilmektedir. Örneğin; Laraqui ve ark.'nın Fas'da sokakta mendil satan çocuklarla yaptıkları bir çalışmada beden sağlığı ile ilgili sorunların yanı sıra migren, uykusuzluk, irritabilite, çiş kaçırma ve asteni gibi ruh sağlıklarının etkilendiğini gösteren bulgular da bildirilmiştir (akt. Thabet,(3). Sokakta çalışan çocuklarla ilgili Dünya Sağlık Örgütü destekli derlemelerde; düzenli ve yapılandırılmış etkinliklerden hoşlanmama, aşırı sigara ve alkol tüketimi, ebeveyn kontrolüne karşı çıkma, suç niteliği taşıyan olaylara karışma, cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar, beden deformitesi ve büyüme geriliği aktarılmaktadır (6). Erdoğan ve Oto çalışmalarında, sokakta çalışan çocukların çalışmayan çocuklara göre saldırganlık davranışının daha fazla olduğunu, bu durumun yaşla ve kardeş sayısı ile arttığını, saldırganlığın aile içinde şiddet görme ve ölüme bağlı baba kaybı ile ilişkili olduğunu göstermişlerdir (33). Çocukların sokakta çalışma sırasında kendini koruma ve engellenmelerle başa çıkma çabalarının saldırgan davranış gösterme olasılığını artırabileceği; tam tersi ailesi yanında olan ve çalışmayan çocuklarda saldırgan davranışların okul ve aile ortamında denetlendiği ve başka olumlu alanlara yönlendirildiği yorumunda bulunmuşlardır. Diyarbakır'da 12-17 yaş grubundaki ergenlerle yapılan bir çalışmada ise sokakta çalışan çocukların depresyon belirtileri çalışmayan çocuklara göre daha yüksek bulunmuştur. Sokakta çalışma zorunluluğunun çocuğu ailenin sıcak ve güvenli ortamından uzaklaştırması ve sokak koşullarının getirdiği sorunlarla karşı karşıya kalmasının yanı sıra ailelerin ihmali ve çocukların sokakta istismara açık olmalarının depresif belirtilerle ilişkili olabileceği belirtilmiştir (34).

Çalışma yaşamına katılımı birlikte gençlerin erişkin sorumluluğunu üstlenmesi, genel olarak bir erişkin davranışı olarak kabul edilen alkol kullanımını da beraberinde getirebilmektedir. Aynı zamanda çalışan gençler aile, okul gibi kontrollü olması beklenen sosyal çevrelerden uzakta kalarak alkol kullanımı açısından olumsuz sayılabilecek etmenlerle daha fazla karşılaşabilmektedir. Alkol kullanımının aynı zamanda çalışma yaşamındaki olumsuzluklarla da ilişkili olduğu bildirilmektedir. Ankara'da çıraklık eğitim merkezine devam eden 15-24 yaş arası gençlerle yapılan bir çalışmada çalışan gençlerde alkol kullanımını ve klinik anlamlılık taşıyabilecek ciddilikteki alkol tüketim yaygınlığının önemsenmesi gereken yükseklikte olduğu; uzun çalışma süresinin (haftada 14-128 saat, ortalama 67,3 saat) alkol kullanımı açısından risk oluşturduğu belirtilmiştir. Uzun çalışma süreleri ve alkol tüketimi arasındaki ilişki farklı çalışmalarda da desteklenmektedir (35). Ankara'da oto sanayi sektöründe çalışan gençlerden %45'i alkol, uçucu madde, çakmak gazı vb maddelerden en az birini kullanma deneyimi yaşadığını belirtirken; %40'ının sigara içme deneyimi mevcuttur (7).

Çocuk işçilerin ruh sağlığına ilişkin çok az çalışmada ruhsal sorunların yordayıcılarına dönük değerlendirme yer almaktadır. Uzun çalışma süreleri farklı ruhsal sorunlarla ilişkili görünmektedir: Bachman ve Schulenberg yarı zamanlı çalışan ergenlerde iş yoğunluğu ile problem davranışlar arasında pozitif ilişki olduğunu belirtmişler; uzun çalışma süresinin yemek, uyku, dinlenme ve boş zaman aktivitelerini yetersizleştirdiğini vurgulamışlardır (akt. Bozkurt 27). Yarı zamanlı çalışan ergenlerle yapılan çalışmalarda haftada 20 saat ve üzeri çalışmanın okul performansını olumsuz etkilediği, büyük ruhsal ve bedensel sıkıntıya yol açtığı, çocukları ilaç-alkol kullanımına, suça ve aileden erken bağımsızlaşmaya yönelttiği; çalışma saati arttıkça madde kullanım miktar ve çeşitliliğinin arttığı gösterilmiştir (27,35). Yine, sokakta çalışan çocuklarda okuyan ve çalışmayan çocuklara göre depresyon belirtilerinin daha fazla olduğu bildirilmektedir (23). Sokakta çalışan çocuklar için okula devam ediyor olmanın depresyon (23) ve akranlarla yaşanan sorunlar açısından koruyucu olduğu gösterilmiştir (1). Okul arkadaşlarıyla kurulan sağlıklı etkileşim, çocuklara iş ortamındaki akranları ile daha uyumlu olmayı öğretmektedir (1). Gazze Şeridi'nde farklı işkollarında çalışan (sokak, tarım, küçük endüstri, hizmet sektörü vb)

9-18 yaş arası çocuklarla yapılan bir çalışmada, çalışan çocukların ruhsal sorunları ile ilişkili olabilecek etkenlere bakılmış; ruhsal sorunları açısından zayıf akran ilişkileri ve sağlık sigortasının olmaması genel sorun düzeyi ile; sokakta çalışma, aileye yardım etmek için çalışma, düşük aile geliri ve sağlık sigortasının olmaması anksiyete puanları ile; ebeveynlerin çocuğun işine yönelik memnuniyetsizlikleri, uzun çalışma saatleri depresyon puanları ile ilişkili bulunmuştur (3). Çalışan çocuklarda görülen farklı ruhsal bozuklukların altında yatan etkenler değişse de yoksulluk (düşük gelir düzeyi), insan ilişkilerinin niteliğine dair çocuğun algısı (akranları ve işverenle), çalışma saatleri ve sağlık sigortasının olmamasının ruhsal sorunlarla ilişkili olduğu belirtilmiştir.

Mesleki eğitim lisesi öğrencileri ile yapılan bir çalışmada çalışan ergenlerde öfke bileşenleri ile ruhsal belirtiler arasındaki ilişki araştırılmış; öfke duygusu ile ruhsal belirtiler arasında pozitif ve anlamlı ilişki saptanmış; öfkenin ruhsal sorunları yordamada önemli bir ölçüt olabileceği ifade edilmiştir. Yaş, ergenlere karşı reddedici ve incitici toplumsal tutumun etkisi, ergenlerin eğlenmeye ve dinlenmeye vakit ayırma durumu, işinden memnun olma durumu ergenlerde öfke düzeyi ve öfke tepkilerini belirlemede önemli bulunmuştur. İşkolundan memnun olmama depresyon ile de ilişkilidir. İş olanaklarının kısıtlılığı, sorunlarla baş etme güçlüğü ergenlerin çaresizlik hissetmesine ve depresif belirtilerin gelişmesine yol açmaktadır (27).

Bandeali ve ark.'nın farklı işkollarında çalışan 11-16 yaş arası çocuklarla yaptıkları çalışmada; yaklaşık 10 çocuktan 1'inde davranış sorunları saptanmıştır (1). Akran sorunları ve davranım bozukluğu belirtileri ön plandadır. İş ve aile ortamındaki olumsuzluk, davranış sorunlarının gelişimi açısından önemli risk etkenleridir. %91'i işinden memnun olduğunu belirtmekle birlikte, çoğu çocuk çalışma kararını ebeveynin verdiğini, yaklaşık yarısı işini bırakma şansı olmadığını belirtmiştir. Duygusal sorunlar aile ortamındaki olumsuzluklar ile ilişkiliyken; davranışsal sorunlar daha çok iş ortamı ve istismara maruz kalma ile ilişkilidir. İşin türü de ruhsal sorunlar açısından belirleyicidir. İş ortamında sorunlarla karşılaşan çocuklar, evlerinde de çatışmalı bir ortamla karşılaştıklarında, ebeveynlerinin destekleyici gücünü de yitirmektedir. Ev hizmetinde çalışan çocukların fabrika veya

dükkânlarda çalışanlara göre duygusal sorunları daha fazladır (1). Travmatik işlerde çalışan çocuklarda hafif depresyon ve düşük benlik saygısından ciddi ruhsal sorunlara kadar değişen problemler görülebilmektedir.

Sonuç

Görülmektedir ki; çocuk işçiliği, çocukların fiziksel, bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimlerini engelleyen, ruh sağlıklarını olumsuz etkileyen bir çalışmadır. İçinde yaşadığı olumsuz koşullar nedeniyle erken yaşta çalışmaya yönelmek zorunda kalan çocuk, sağlıklı gelişimi için gerekli sosyal çevreden, eğitimden ve ebeveyn gözetim ve denetiminden uzaklaşmakta, ihmal ve istismara açık bir ortamda var olma savaşı vermektedir. Yapılan çalışmaların çoğu, çocuk işçilerin, çalışmayan akranlarına kıyasla daha fazla ruhsal yakınma ve bozukluk sergilediklerini göstermiştir. Gelişimlerini sekteye uğratan bu olumsuz koşullar, karşılaştığı travmatik yaşantılar, çalışma ortamına ve koşullarına ilişkin sorunlar çocukların ruh sağlığı açısından önemli riskler oluşturmaktadır. Dolayısıyla, kayıt dışı çalışmanın ve çalışma ortamı ile gelen olumsuz koşulların önlenmesine dönük çabalar çalışan çocukların ruh sağlıkları açısından da önemli olacaktır. Ancak, çocukları çalışmaya yönelten etkenler düşünüldüğünde, çocukların ve ailelerinin refah içinde yaşam sürmesini, tüm çocuklara eşit eğitim olanakları sunularak eğitime erişim koşullarının iyileştirilmesini ve çocukların eğitim sürecindeki ihtiyaçlarının giderilmesini sağlayacak ulusal ve uluslararası politikaların geliştirilmesi ve çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılmasına ilişkin uzun erimli emek isteyen müdahaleler asıl amaç olmalıdır.

Kaynaklar

1. Bandeali S, Jawad A, Azmatullah A et al "Prevalence of behavioural and psychological problems in working children, Journal of the Pakistan Medical Association" 2008;58(6):345-349.
2. Tanır F. "Adana ilinde çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri için uygulanan toplumsal işbirliği projesinin sonuçlarına bakış" Nobel Medicus, 2009;5(3):82-87.
3. Thabet AA, Matar S, Carpintero A, Bankart J, Vostanis P. "Mental health problems among labour children in Gaza Strip" Child: care, health and development, 2010;37(1):89-95.
4. Erbay E. "Çocuk İşçi Olmak: Çocuk İşçiliğine

- Retrospektif Bir Bakış” (1. Baskı), Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayını No:14. Ankara:2008.
5. International Labour Organization “A Future Without Child Labour, International Labour Conference, 90th Session, Report 1(B)” Geneva: ILO. 2002.
 6. Alem A, Zergaw A, Kebede D et al “Child labor and childhood behavioral and mental health problems in Ethiopia” Ethiopian Journal of Health and Development, 2006;20(2):119-126.
 7. Çiftçi DB. “Çalışan çocuklarda duygusal ve davranışsal sorunlar: Oto sanayi örneği” Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Derneği, 2013;20(1):13-22.
 8. Acar H. (2014) Mevsimlik tarım işçisi çocuklar. Genç Hayat Vakfı.
 9. İstihdama Kabulde Asgari Yaşa İlişkin Sözleşme: 138, T.C. Resmi Gazete, 21.06.1998, Sayı: 23379.
 10. İş Kanunu: 4857, T.C. Resmi Gazete, 10.06.2003, Sayı: 25134.
 11. Diallo Y, Eienne A, Mehran F. “Global Child Labour Trends 2008 to 2012” Geneva: ILO. 2013 Erişim: <http://www.ilo.org/ipceinfo/product/download.do?type=document&id=23015>.
 12. Türkiye İstatistik Kurumu Haber Bülteni. “Çocuk işgücü anketi sonuçları, 2012” Aayı: 13659, 02 Nisan 2013.
 13. Bildik T. “Çalışan ergenlerin sosyodemografik ve çalışma koşullarına ilişkin özellikleri” Ege Eğitim Dergisi, 2003;3(1):24-35.
 14. Hadi A. “Child abuse among working children in Bangladesh: prevalence and determinants” Public Health 2000;114:380-384.
 15. Dorman P. “Child labour, education and health: a review of the literature” (1.st ed), International Programme on the Elimination of Child Labour, Geneva: ILO, 2008.
 16. Gharaibeh M, Hoeman S. “Health hazards and risks for abuse among child labor in Jordan” Journal of Pediatric Nursing 2003;18(2):140-147.
 17. Bilgin R. “Diyarbakır’da sokakta çalışan çocuklar üzerine sosyolojik bir araştırma” Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 2009;8(27):232-244.
 18. Bildik T, Büküşoğlu N, Kesikçi H. “Çalışan ergenlerin psikososyal sorunları ve kendi çözüm önerileri” Ege Tıp Dergisi, 2004;43(2):105-111.
 19. Fekadu D. “Child labour in Addis Ketema, Ethiopia” Umea University Medical Dissertations, New Series No 1228. 2008.
 20. Fidan F. “Çalışan çocuk olgusuna sosyopsikolojik bakış: sanayide çalışan çocuklar örneği” Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2004;4(1):30-49.
 21. Çamurdan AD, Yalın A, Gökler B ve ark. “Hastane Temelli Çocuk Koruma Merkezleri” içinde Başvuru Kitabı: İhmal ve İstismara Uğrayan Çocuğa Bütüncül Yaklaşım, Dağlı T, İnanıcı MA (Eds.), Ankara, UNICEF Türkiye Ülke Ofisi. 2011.
 22. Ardıç H. “Cinsel istismara maruz kalan çocuklarda ebeveyn tepkilerinin çocuklar üzerindeki etkileri” Yayınlanmamış Tıpta Uzmanlık Tezi. 2013.
 23. Aysev A, Ulukol B, Ceyhan G. “Çalışan ve okuyan çocukların “Çocuklar için depresyon ölçeği” ile değerlendirilmesi” Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, 2000;53(1):27-30.
 24. Mathews R, Reis C, Iacopino V. “Child Labor: A matter of health and human rights” Journal of Ambulatory Care Manage 2003;26(2):181-182
 25. Bildik T. “Çalışan ergenlerin sorun alanları ve etkili olan psikososyal faktörler”Tıpta Uzmanlık Tezi. 1998.
 26. UNICEF “Child labour and UNICEF in action: children at the centre” 2014. Erişim tarihi: 12.12.2016 https://www.unicef.org/malaysia/Child_Labour_and_UNICEF_in_Action.pdf.
 27. Bozkurt S, Çam O. “Çalışan ergenlerde öfke bileşenleri ile ruhsal belirtiler arasındaki ilişkinin incelenmesi” Nöropsikiyatri Arşivi 2010;47:105-110.
 28. Bilir N. “Çalışma hayatında bir risk grubu: ergen çalışanlar” 2007. Erişim tarihi: 12.12.2016. http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/Publications/nhdrs/backgroundpapersforNHDR2008/NHDR_BP_Nazmi_Bilir_Doc2.pdf
 29. Heady C. “What is the effects of child labour on learning achievement? Evidence from Ghana” Innocenti Working Papers, No:9, Florence: UNICEF, 2000.
 30. Bebeli Ö. “Mevsimlik tarım işçiliği ve çocuklar: Sorun analizi ve politika önerileri” (2. baskı) Ankara, Kalkınma Atölyesi, 2013 Erişim: <http://www.kalkinmaatolyesi.org/v2/wp-content/uploads/2014/07/POLİTİKA-ÖNERİLERİ.pdf>.
 31. Gunn S, Parker DL, Miller ME. “Illustrative example F: Psychosocial and developmental effects. Child Labour: A Public Health Perspective” İçinde, Fassa AG, Parker DL, Sclanlon TJ (Eds.), New York: Oxford University Press. 2010.
 32. Fekadu D, Alem A, Häggelöf B. “The prevalence of mental health problems in Ethiopian child laborers” Journal of Child Psychology and Psychiatry 2006;47(9):954-9.
 33. Erdoğan MY, Oto R. (2004) Sokakta çalışan ve çalışmayan çocukların atılacak ve saldırganlık davranışları açısından karşılaştırılmaları, Kriz Dergisi, 12(3):11-23.
 34. Erdoğan MY. “Sokakta çalışan çocukların depresif belirti düzeylerinin taranması: karşılaştırmalı çalışma” Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2012;28:78-87.
 35. Özgür İİ, Demirbaş H, Doğan YB. “Çıraklık eğitimine devam eden çalışan gençlerde alkol kullanımı üzerine bir çalışma, Türk Psikiyatri Dergisi, 2005;16(4):237-244. ●